

FTAMP: 13.61.17

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-25>

Ермагамбетова К.С.¹, Оразбаева Д.Е.^{2*}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Нұр-сұлтан, Қазақстан

e.kuralai@yandex.kz, orazbaevadana@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1620-5794, 0000-0001-7620-9917

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНДЕ БАТЫРЛАРДЫ МЕМОРИАЛДАУ ҮРДІСІ: МӘДЕНИ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Қазіргі кезде зерттеуші антропологтар мен мәдениеттанушылар арасында мемориалдау үрдісінің, коммеморация тәжірибелерінің жүзеге асырылуын зерттеуге деген қызығушылық жыл сайын артып келуде. Ал Қазақстанның барлық аймақтарында жергілікті мұра, жергілікті ұлы тұлға, аймақтың әлеуметтік және мәдени кеңістігін құру, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мәселесін жандандыру үрдісі қарықынды дамуда. Бұл үрдіс бір жағынан мемлекеттік бағдарламалардың әсерінен іске қосылса, екінші жағынан, нақты бір акторлардың қалауы бойынша жүзеге асырылады. Соңғы он жылда қалыптасқан «Memory Studies» ғылымы адамзаттың мәдени, тарихи, ұжымдық естеліктерін ғылыми тұрғыда түсінуге және түсіндіруге мүмкіндік берді. Қазақтың ұлттық тарихы мен мәдениетінде маңызды орын алатын ұлы тұлғалардың бейнесін, соның ішінде батырлар бейнесін сақтап қалу, оны болашақ ұрпаққа тарату қоғамның міндеті. Дегенмен, тарихи оқиғаны мемориалға айналдыру, ескерткіш арқылы оқиғаны ұрпаққа жеткізу мемлекеттік мемориалдау саясатының бағытының бірі болапы саналатыны анық. Орталық Азия елдерін зерттеуші Кристоффер Риз бойынша, «Қазақ елдігінің қалыптасу тарихындағы қанды оқиғаларды ескерткіштер, меморалды орындар, естелік орындары арқылы мәңгі есте сақтау тәжірибесі тарихыт қайта қарастырумен байланысты, ұлттық құрылысытың жаңа бағыты» (Rees, 2020: 446). Ескерткіш сәндік үшін қойылмайды, ол тарихымызды дәріптейді. М. Хальвакс айтқандай, ұжымдық естелік бүгінгі шындыққа сәйкес келу үшін үздіксіз «тексерістен» өтеді (Хальвакс, 2007: 146). Сондықтан әрбір естелік орындарының қоғам үшін маңызы зор.

Мақалада Шығыс Қазақстан өңіріндегі коммеморация тәжірибесі қарастырылады. Шығыс Қазақстан өңірі өзінің табиғи, тарихи, мәдени және нышадық мұраларымен, мәдени ландшафтымен танымал. Сонымен қатар бұл өңірде мемлекеттік идеологиялық бағдарламаларды іске асырумен қатар ұжымдық естелікті бекіту мақсатында мемориалдар мен ескерткіштер орнату, жүйелі рәсімдер орындау және әртүрлі коммеморация тәжірибелері анық байқалады. Біз өңірдің ұлы тұлғаларын, соның ішіндегі жергілікті батырларды мемориалдау үрдісін қарастырамыз. Батыр деген сан қырлы ұғым. Өзіміздің зерттеу бағытымызда жоңғар шапқыншылығы және қазақ хандығы кезеңіндегі ерлігімен танымал болған, рулық сабақтастықты қалыптастаратын батырларға тоқтадық, атап айтқанда Қабанбай, Шынқожа, Тәуке, Ер Дәулет, Көкжал және басқа батырларға қойылған ескерткіштерге талдау жасадық. Бұл батырлар жергілікті тұрғындар үшін өте маңызды тұлғалар болып саналады. Аталған батырлар жергілікті мәдени бірегейлікті, ұлттық патриотизмді және әлеуметтік мәдени кеңістікті қалыптастырушы эмоционалды тұлғалар болып саналады.

Мақаладағы суреттер мен ақпараттар Шығыс Қазақстан өңіріндегі далалық зерттеулер нәтижесінде алынды.

Кілтті сөздер: мемориалдау, батыр, ескерткіш, естелік орын, мәдени естелік, ұжымдық естелік, коммеморация.

Кіріспе. Соңғы он бес жылда гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар зерттеушілерінің мәдени және тарихи естелік («жады» сөзі психологиялық катего-

рия болғандықтан, мәдениеттану ғылымында «естелік» деген сөзді қолдануды жән көрдік) мәселесіне деген қызығушылықтың артуын байқаймыз. Қазіргі қоғамның рухани жаңғыруын жүзеге асыру үшін еліміздің өткен тарихи-мәдени мұралары мен батырларын есте сақтау, тарихты қайта қарастыру мәселесі өткір пікір-таласты тудыруда. Сонымен қатар, аймақтық және ұлттық бірегейлік мәселесі де әртүрлі пікір-таласты туғызуда. Мемлекеттік мәдени саясатты және елдің даму жобаларын жүзеге асыру мақсатында мемлекеттің әртүрлі деңгейдегі зерттеу институттары тарихи тұлғаларға мемориалды кеңістіктер құрды. Әсіресе, жергілікті аймақтық тарих пен мәдениетке, өлкетануға, ұрпақтар жалғастығына, рулық сабақтастыққа деген қызығушылық пен оны мемориалдау тәжірибелері қазіргі мәдени саясаттың трендіне айналып отыр. Бұл бір жағынан саяси стратегия болса, екінші жағынан ұлттық, мәдени және аймақтық бірегейлікті қалыптастырудың бір жолы екені анық. Зерттеуші Н.Е. Копосовтың пікірі бойынша, «тарихи қайраткер бейнесі қоғам үшін түсінікті, әрі нышандық әсер береді. Қоғамдық сананың оянуы мен жетілуіне септігін тигізеді» (Копосов, 2011:25). Мұндай тұлғаларға қазақ тарихындағы еркіндік үшін күрескен, жер үшін, отан үшін «қан төккен» батырларды, қоғам қайраткерлерін және тағы басқаларын жатқызуға болады. Батырларды мемориалдау және жергілікті аймақтарда мемориалды кеңістіктер жасау үрдісі ұлттық, аймақтық, мәдени бірегейлікті қалыптастыру тұрғысынан өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Мақаламыздың зерттеу нысаны – Шығыс Қазақстан аймақтарындағы батырларды мемориалдау үрдісі. Шығыс Қазақстан өңірі тарихи, табиғи мұраға бай. Оның мәдени және нышандық капиталы аймақты ұлттық және жергілікті мағынаға ие ерекше «естелік (жады) орны» ретіне дәріптеуге мүмкіндік береді. Шығыс Қазақстан өңірінде жергілікті батырларға ескерткіш қою, ауылдарға батырлар есімін беру, мазарлар мен кесенелер тұрғызу үрдісі кең таралуда. Бұл үрдістер өңірдің инфрақұрылымын жақсартып қана қоймай, келуші қонақтар мен саяхатшылардың, зиярат етушілердің, зерттеушілердің де қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, өңірдің мәдени-тарихи мұрасы, сакралды және табиғи әлеуеті «Киелі Қазақстан» (Киелі Қазақстан географиясы, 2017), «Туған жер» (Ұлттық рухани жаңғыру, 2021), «Ұлы даланың жеті қыры» (Ұлы даланың жеті қыры, 2018) жобалары тарапынан белсенді зерттелуде. Дегенмен, Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи және мәдени естеліктерді мемориалдау үрдістері мәдениеттану тұрғысынан жеткілікті зерттелген жоқ.

Біздің зерттеуіміздің ерекшелігі – Шығыс Қазақстан өңіріндегі жергілікті батырларды мемориалдау үрдісін коммеморация тәжірибелері шеңберінде зерттеу, аймақтың «эмоционалды келбетін» саралау.

Материалдар мен әдістер. Тарихи-мәдени естелікті түсіну, оны сақтау, қоғамдағы қызметін зерттеу мәдениеттану, тарих ғылымдары үшін үлкен дискуссиялық мәселе. Батырларды мемориалдау үрдісін зерттеудің әдістемелік бағдары батыс антропологтары П.Нораның, М.Хальвакстың, А.Ассманның, Я.Ассманның, П.Хаттонның және Қазақстандағы коммеморация тәжірибелерін зерттеушілер К.Медеуованың, У.Сандыбаеваның, Д.Толгамбаеваның зерттеулері негізінде құрылды.

М.Хальвакстің «ұжымдық естелік - қоғамның өмір сүруі үшін қажетті әлеуметтік тәжірибе, ал тарихи естелік әрбір әлеуметтік топтың немесе қоғамның өзін өзі

сәйкестендіруі үшін маңызды немесе ұжымдық естеліктің нышандық репрезентациясы» (М.Хальвак, 2005: 8) тұжырымдамасы мемориалдау үрдісінің қоғамдық сана үшін маңыздығын анықтауға мүмкіндік берді.

Американдық зерттеуші П.Хаттонның «естелік бейнелері үзінді түрде ғана беріледі. Дәстүрді қорғаушылар коммеморация тәжірибесі арқылы естелік орындарын жасауы тиіс» (Хаттон, 2003: 202) тұжырымдамасы Шығыс Қазақстан аймақтарындағы коммеморация үрдістерінің қалыптасу механизмдерін зерттеуге жол ашты. Жергілікті орталық кеңістіктерде ескерткіштердің қойылуы, мемориалды кешендердің құрылуы біріншіден, мемлекеттік тапсырыс арқылы жүзеге асырылса; екіншіден, жүз немесе ру өкілдерінің өз батырларын дәріптеу негізінде; үшіншіден, белгілі бер отбасының өз аталарын «еске түсіру, оның қоғам өміріндегі рөлін» мадақтау негізінде жүзеге асырылды.

Ескерткіштер, мазарлар, мемориалды кешендер және кесенелер аймақтық кеңістікті толтыруға бағытталған архитектуралық сән беретін нысан емес. Ол «естелік орны». «Естелік орны немесе естелік территориясы» ұғымын қолданысқа егізген П.Нора. П.Нора бойынша, естелік орны – кеңістіктің категориялар көмегімен жады әлемін сипаттау, адамды өткен шақпен байланыстыратын біріктіргіш. Естелік орны коммеморация нәтижесінде пайда болады, яғни, әртүрлі тәсілдер кешені арқылы бекітіледі. Сақталады және ұрпақтан ұрпаққа материалды нысандар түрінде таратылады. П.Нора естелік орнының үш мағыналық белгісін ажыратады: материалды, нышандық және функционалды. Олар өзара бір-бірімен тығыз байланыста болады (Нора, 2002: 39). П.Нора теориясына сәйкес батырлар ескерткіштеріне сипаттау және мағыналық талдау жасалды.

Қазақстандық зерттеуші К.Медеуова бойынша, қазақстандық кеңістіктегі естелік орындарының қалыптасуы постколониалды, посткеңестік трансформациялармен және тарихи реконструкциямен байланысты (Медеуова, 2017: 24). Шынымен де, батырлар ескерткішін орнату қазақстанның барлық өңірлерінде, шағын ауыл-аймақтарда қарықынды жүзеге асырылуда. Бұл дегеніміз тарихымыз бен мәдениетіміздің ұмытылған бөліктерін жаңғырту деп түсінуге болады, сонымен қатар, ұлы тұлғалармен мақтану және өсіп келе жатқан ұрпақтарға танымдық ақпарат беру деп түсінуге болады.

А.Ассманның «Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика» атты еңбегі батырлар ескерткішін ұлттық өткен өміріндегі «қара таңбаның», қайғылы оқиғаның, адамзат жүрегіндегі ауыр жаракттың ұмытылмас бөлшегі ретінде қарастыру бағдарын берді. Батырлардың ерлігі бір жағынан мақтанышпен еске алынса, екінші жағынан ауыр қаза ретінде жадыда сақталады. Осы естеліктің ұрпақтан ұпақа сақталуын мемориалдау үрдісі жүзеге асырады. А.Ассман өзінің кітабында «мемориалды мәдениет» ұғымын енгізеді. А.Ассман бойынша «мемориалды мәдениет – мәдениетте бүгінгінің бейнесін жасап болашаққа қалдыру» (Ассман, 2014: 12-15).

Мемориалдау үрдісін зерттеу барысында теориялық тұжырымдамаларды талдаумен қатар, визуалды сипаттау, салыстыру, нарративті талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Мақаланың мақсаты – Шығыс Қазақстан аймақтарындағы мемориалдау үрдісін мәдени антропологиялық талдау. Ол үшін қазақ тарихы мен

мәдениетінде ерекше орын алатын батырларға арналған ескерткіштердің қойылу үрдісі зерделенеді. Батырлар ескерткішін мемориалдау үрдісін талдау барысында А.Ассманнның «мемориалды мәдениет», М.Хальвакстың «тарихи естелік», «ұжымдық естелік», П.Нораның «естеліктер орны», Я.Ассманнның «мәдени естелік» тұжырымдарына сүйендік. Бұл тұжырымдар «мемориалдау мәдениетінің» қазақ тіліндегі теориялық-әдістемелік негіздемесін қалыптастыруға көмектесті. Талдау нәтижесінде алынған категориялық ұғымдар мен теориялық тұжырымдар «естеліктер тәжірибесі» бағытындағы зерттеушілерге әдістемелік көмек береді.

Адамзаттың сана астында немесе түпсанасында, жүрек түбінде ауыр жарақаттың ізі ұзақ уақыт сақталады. Сол жарақатты адам қағазға басу немесе бейнелеу арқылы сыртқа шығарады. Нәтижесінде нарратив түрінде таралады. Нарратив естелік туралы баспа құралдарының жариялануына, Аймақтың мәдени кеңістігінде орнатылған батырлар ескерткіші немесе кесенесін мәдени антропологиялық тұрғыда түсінуге мүмкіндік береді. Шығыс Қазақстан аймақтарындағы батырлар ескерткішінің қоғамдағы орны мен рөлін анықтау барысында келесідей нәтижеге қол жеткізілді: біріншіден, батырлар ескерткіші «естелік орны» ретінде; екіншіден, батырлар ескерткіші «тарихи, мәдени, ұжымдық естелік» ретінде; үшіншіден, батырлар ескерткіші мәдени кеңістікті құраушы құрал ретінде жіктелді.

Сонымен қатар, батырлар мемориалдау үрдісіндегі мемлекеттік бағдарламалардың рөлі зерделенді. Атап айтқанда, батырлар ескерткіштерін орнату мен мемориалды кешендер тұғызу үрдісінде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, «Қазақ хандығының – 550 жылдығы» мерей тойын атап өту жобаларының үлесі қарастырылды.

Талқылауы. П.Нораның «естеліктер орны» тұжырымдамасына сәйкес Шығыс Қазақстан-ның мемориалды кеңістігі нышандық, материалды және функционалды құрылымнан тұрады. Шығыс Қазақстанның ландшафты мен тарихы әртүрлі оқиғаға толы. Шығыс Қазақстан өңірінен әулие, емші, ақын, жазушы, еңбек ерілерімен қатар, ел қорғаушы батырларда шыққан. Барлығының өз еліне деген сіңірген еңбегі зор. Біздің мақаламызда Жоңғар шапқыншылығы кезінде жері үшін күрескен, еркіндік пен азаттық үшін күрескен батырларға арналған ескерткіштерге талдау жасаймыз. Олардың архитектуралық сипатын жасаймыз, себебі батырлардың мифологиялық эпостық бейнесі мен, халықтың жадында сақталған келбеті кейбір кезде сәйкес келе бермейді. Әлеуметтік мәдени кеңістіктегі рөлі туралы зерделейміз.

Батырлар қазақ қоғамы үшін «эмоционалды тұлға». Олар азаттықтың, еркіндіктің және елдіктің нышаны. Қазақстанның аймақтарында орнатылған ескерткіштердің бір ерекшелігі – барлығы аттың үстінде отырғызылған. Бұл халық санасында жылқы малынының да адам өмірінде, соның ішінде, батыр болмысын сипаттауда маңызды орын алатынын сипаттайды. Қазақстан кеңістігінде батырлар ескерткішінің бір типте аттың үстінде сипатталғандығы, оның эстетикалық өлшемі туралы К.Медеева өзінің «Конная скульптура современности» (Медеева, 2007) мақаласында жақсы сипаттаған. Аттың үстінде отырған бір қолында найзасы мен екінші қолына қалқан ұстаған батырдың бейнесін барлық аймақтардан көруге болады. Әрине қазақ батырларын атсыз елестету мүмкін емес. Бұл бөлек мәселе, дегенмен, бұл да ұжымдық

естеліктің бейнесін көрсетеді.

Шығыс Қазақстанда Қабанбай батырға арналған ескерткіштер көп. Олардың көбі аттың үстінде бейнелеген. Шығыс Қазақстан үшін Қабанбай батыр ерекше тұлға. Жергілікті эмоционалды тұлға ретінде оның астындағы атын бейнелеуде жергілікті тұрғындар үшін маңызды орын алады. Қабанбай батыр ескерткіші Шығыс Қазақстанның бес аймағында кездеседі. Біріншісі, Семей қаласынның теміржол вокзалының алаңында орналасқан ат үстінде отырған Қабанбай батыр ескерткіші (сурет 1). Ол 2004 жылы орнатылған. Мүсіншісі - Қазақстан суретшілер одағының мүшесі Е.А.Көкеев. Батыр ескерткіші биік аппостоментте, атты мүсінде орнатылған, оң қолында найзасы сол қолында қалқан ұстаған, басында дулыға киген қалпын бейнеленген. Ескерткіш әкімшілік тапсырысы бойынша орнатылған. Сондықтан мемлекеттік идеологиялық мағынаға ие. Поездан түскен жолушылар үшін батырдың бейнесі арқылы қалаға да батыр келбетін береді. Міндетті түрде эмоционалды күй сыйлайтыны анық. Ескерткіштің айналасына сара жол жасалған, демалу орны ретінде орындықтармен толықтырылған. Ескерткіш вокзал алаңында орналасқандықтан адамдардың кездесу орны қызметін атқарады.

Сурет 1. Семей қаласында теміржол вокзалында орналасқан Қабанбай батыр ескерткіші (автордың түсірген суреті, 2021)

Қабанбай батырдың екінші ескерткіші 2008 жылы Үржар ауданы, Мақаншы ауылындағы орталық саябақта орналасқан (Сурет 2). Бұл ескерткіште ат үстіндегі Қабанбай бейнесі. Ескерткіш Мақаншы ауылындағы Қабанбай батырдың ұрпақтарының тапсырысы бойынша жасалған. Ескерткіш авторлары – Қ.Сыдықов, Ұ.Сыдықов. Ескерткіш қоладан жасалған аттың үстінде дулыға киген оң қолында найзасы бар айбынды батыр мүсінін жасаған мүсінші Б.Құсайынов. Аппостамент қызыл гранит тастан көтерілген. Ескерткіште Қабанбай батыр айтқан сөзі жазылған: «Алыс-жақын демеймін, Мұсылман кәпір демеймін, Атымды кім атаса, Қоштап-қолдап жебеймін» - деген Қабанбайдың сөзі жазылған.

Сурет 2. Мақаншы ауылының орталық саябағында орналасқан Қабанбай батыр ескерткіші (автордың түсірген суреті, 2021)

Қабанбай батырдың келесі ескерткіші 2012 жылы Тарбағатай ауданының Омск–Майқапшағай тас жолының бойында Тарбағатай ауданына бұрылысындағы Боғаз бекетінде қойылған (Сурет 3). Ескерткіш «Менің бабам – Қабанбай батыр» қорының қаражатынан тұрғызылған. Батыр ескерткішін орнату бойынша қорға қаражатты барлық аудан тұрғындары жинаған. Жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша батырдың ескерткішінің ашылу салтанатында ауданда ас беріліп, аламан бәйге өткізілген. Бұл ескерткіште ат үстіндегі батырдың бейнесін көрсетеді. Ескерткіштің өзгешелігі Қабанбай батырдың атының алдыңғы аяқтары биік көтерілген. Барлық ескерткіштерде баяу жүріп бара жатқан ат бейнеленсе, мына ескерткіште аттың батылдығына екпін қойған.

Сурет 3. Тарбағатай ауданының Омск–Майқапшағай тас жолында орнатылған Қабанбай батыр ескерткіші ((автордың түсірген суреті, 2021)

2014 жылы Өскемен қаласының кіре берісінде ат үсітінде отырған қолында найзасы бар Қабанбай ескерткіші орнатылды (Сурет 4). Ат пен бардың биікті алты метр, жаслаған материалы – қола. Мүсіннің авторы – танымал мүсінші Нұрлан Далбай. Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінің қаржыландырумен тапсырысты орындаған Нұр-Сұлтан (сол кездегі Астана) қаласының ЖШС «Балқыту» компаниясы.

Айта кетерлігі, тұрғындар батыр мүсінінің қала сыртына орнатылу себебі «ақ найзаның ұшымен, білектің күшімен қорған болып, ел тыныштығын сақтап тұрғандай», – деп пікір білдіруде. Дегенмен, Қабанбай батырдың «жаудың өтінде, жердің шетінде боламын» сөзі бар. Қабанбай батыр ескерткіштерінің кіре берістерге немесе жол қиылыстарына қойылуының себебі осында шығар. Яғни, «мен елімнің, халқымның қорғанышымын» деп тұрғандай. Ескерткіштің символикалық мағынасы өскелең ұрпақтың ұлттық санасын жаңғырту демек, бұл тек естелік орыны ғана емес, сонымен қоса болашақта түрлі мәдени-ғылыми іс-шаралар өткізілетін алаңға айналмақ.

Сурет 4. Өскемен қаласының кіреберісінде орналасқан Қабанбай батыр ескерткіші

Қаракерей Қабанбай батырдың Үржар ауданында бір емес екінші рет ескерткіш орнатылды. Алғашқы Қаракерей Қабанбай батыр ескерткіші өзге аймақтардағы бейнеленген ескерткіштердегі батыр образдарына сәйкес келмегендіктен алынып тастады. Бұған дәлел әлеуметтік желіде авторы белгісіз мақалада: «Қабанбай батырды қалай қашағанбыз» Үржардағы ескерткіш сондай аянышты батыр емес, көшеде жүрген қаңғыбастың кейпін көргендей боласын (Қабанбай батырды қалай қашағанбыз? URL)

Халық тарапынан сынға ұшырағанның нәтижесінде батыр ескерткіші Үржар ауданының орталығынан алынып орнына 2017 жылы гранит тастан қашалған биік, еңселі, батырдың даңқын асқақтайтын рухты ескерткіш қойылды. Мүсінші – Б.Құсайынов. Жалпы мұндай ротациялар елімізде болып тұрады, себебі, саяси – мәдени мемлекеттік бағытынан бөлек жоғарыда айтып өткеніміздей батырға ескерткіш орнату үрдісі тікелей ұрпақтарының да септігі тиеді.

Қаракерей Қабанбай батырдың жаңа ескерткіші Абылайхан даңғылының бойында аудандық әкімдік ғимаратына қарама-қарсы тұрған орталық алаңда орнатылған (Сурет 5). Бұл ескерткіш өзге батырлар ескерткіштерінен өзгеше. Жоба авторы К.Шалабаевтың пікірінше, «Найзаның ұшымен, білектің күшімен» деген пікірмен, Абылайханның бас сарбазы Қабанбайды «Мәңгілік елге» аяқ басқан батыр ретінде жаяу тұрған батыр ретінде сипатталған. Ат үстінде отырғызылып орнатылған батырлар ескерткіштері бір біріне ұқсап кеткен, ажырату мүмкін емес. Сол себепті автор бұл ескерткішті барлығынан өзге етіп бейнелеуге тырысқан. Қазбалай берсек кемшілік табылады. Дегенмен, алғашқы атсыз батырдың бейнесі сәтті шықты деп айтуға болады.

Сурет 5. Ұржар ауданында орналасқан Қабанбай батыр ескерткіші
(автордың жеке мұрағатынан, 2017)

Қаракерей Қабанбай батырмен үзеңгілес болған қазақ хандығында өзіндік орны бар Ер Дәулетбай батыр ескерткіші Тарбағатай ауданы Ақжар ауылында бой көтерді (сурет 6). Жергілікті тұрғындардың пікірі бойынша, Тарбағатай жері жоңғар шапқыншылығы кезінде жер мен елге қалқан болған мекен, қасиет қонып құт дарыған өңір. Тарбағатай өлкесі өзінің ұлы тұлғаларымен мақтан етеді. Дәулетбай батыр ескерткішін орнату «Туған жерге – тағзым» акциясы аясында батырдың ұрпақтары мен жергілікті тұрғындардың бастамасымен жүзеге асырылды. Ескерткіш гранит тастан жасалынған, жанына мәрмәр тасты тақтайшалар қойылған, онда қазақтың тарихына мәдениетіне қатысты деректер мен суреттер қашалып жазылған. Мүсіннің авторы – мүсінші Т.Сейітов. ескерткішті жасау үшін үш жыл уақыт кетті, себебі, Дәулетбай батырдың суретін табу қиындық туғызды. Қытай мұрағаттарында сақталған Дәулетбай батырдың жалғыз суреті негізінде мүсін жасалып ауданның мақтанышына айналды. Ескерткіш Қазақ хандығының 550 жылдығы мерей тойының

қарсаңында 2015 жылы мамыр айында «Бірлігі мықты ел озады» марафонды шеру аясында ашылды.

Сурет 6. Тарбағатай ауданы Ақжар ауылында орналасқан Ер Дәулетбай батыр ескерткіші (автордың жеке мұрағатынан, 2015)

Ұжымдық естеліктің, жергіліктік бірегейліктің тағы бір көрінісі – Тарбағатай ауданында орнатылған Тәуке батыр ескерткіші (сурет 7). Ескерткіш «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында 2019 жылы Тәуке батырдың 340 жылдық мерейтойына орай орнатылды. Тәуке батыр тарихта батырлығымен қатар күйші, ақын әрі шешендігімен белгілі болған. Ауыл тұрғындарының пайымдауынша ескерткіш ашылған күні батыр баба рухына тағзым еткен шара барысында ақындар айтысы өткізіліп, ұлттық ойындар ойнатылды, ғылыми-тәжірибелік конференциялар өткізілді.

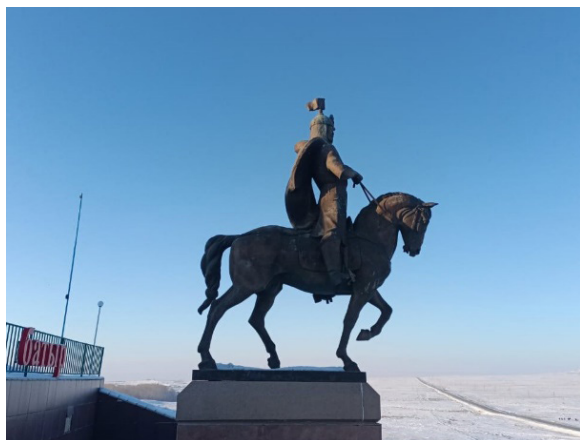
Сурет 7. Тарбағатай ауданы Ақжар ауылында орналасқан Тәуке батыр ескерткіші (автордың жеке мұрағатынан, 2019 ж)

Қазақ хандығының 550 жылдығына орай 2015 жылы өр Алтай ландшафтында екі батырға ескерткіш ашылған. Қатонқарағай ауданында Қаратай Көкжарлыұлына «Туған жерге тағзым» деп өңір азаматтары Қ.Оразаев, Қ.Ахметов, Ғ.Шаймерденов, Б.Нұралин батыр ескерткішін туған өңірлеріне тарту еткен. Қаратай Көкжарлыұлы Абылай ханның дәуірінде өмір сүрген жоңғар қалмаққа қарсы соғысқа шыққан батыр. Батыр Қаратай Көкжарлы ескерткішінің ерекшелігі батыр аттан түсіп құшағын айқара ашып тұрған кейпін мүсіндеген (сурет 8).

Сурет 8. Катон-Қарағай Қаратай ауданында Қаратай Көкжарлыұлы батыр ескерткіші (автордың жеке мұрағатынан, 2015)

Күршім ауданында Көкжал Барақ батырға екі ескерткіш орнатылған. Ескерткіш Күршім ауданның Өскемен жақтан кіре берісіндегі оңжақтағы оқшау таудың үстінде орналасқан. Әдеби дереккөздерде бұл жерді «Қарауыл төбе» деп атаған. Яғни, жаугершілік уақытында бұл жерде қарауыл тұрған екен. Бүгінгі күні бұл төбеде қоладан құйылған Көкжал Барақтың атты мүсіні орналасқан. Абылай ханның заманында еркіндік үшін атқа мініп қолына қару ұстап ерлік көрсеткен батыр. Күршім ауданына ескерткіштің орнатылуы батырдың туған жеріне байланысты (сурет 9). Ескерткіш авторы Р.Тоқтарбек. Сондай-ақ, Өскемен қаласында Барақ батыр атында көше атауы да бар. Қоладан жасалған ескерткішті Қазақ хандығының 550 жылдығына орай аудан әкімдігі тарапынан орнатылған. Екінші ескерткіш Күршім ауданың Теректі Бұлақ ауылында батыр бюсті 1992 жылы Көкжал Барақ батырдың 290 жылдығына орнатылған (сурет 10).

Сурет 9. Күршім ауданындағы Көкжал Барақ батыр ескерткіші (автордың жеке мұрағатынан, 2015)

Сурет 10. Күршім ауданындағы Теректі бұлақ ауылы Көкжал Барақ батыр ескерткіші (автордың жеке мұрағатынан)

(Шығыс Қазақстан облысының үлкен аудандарының бірі болып саналатын Аягөз ауданы ескерткіштер мен түрлі таңбаларға бай өңір. Аягөз ауданының Нарын ауылдық округінің Шыңқожа ауылында Шыңқожа батыр ескерткіші орнатылған (сурет 11). Батыр ескерткіші еліміздің айтулы күніне орай яғни Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығының қарсаңында ашылған. Қазақтың хас батыры Шыңқожа Базарқұлұлының ескерткіші Алматы – Өскемен жолы бойында орнатылған. Ескерткіш орнатылған күні «өлі разы болмай тірі байымайды» деген ниетпен ауыл тұрғындары батыр аруағына арнап құран бағыштап ас берілген. Шыңқожа батыр ескерткішін салтанатты ашылуна орай «Шыңқожа батыр және Аягөз өңірінің әдеби-мәдени шежіресі» тақырыбында конференция өткізілген.

Сурет 11. Аягөз ауданында Шыңқожа батыр батыр ескерткіші (автордың жеке мұрағатынан, 2016)

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында Зайсан ауданында Қабанбай батырдың сенімді серігі болған батыр Баймұрат Бәйімбетұлына ескерткіш орнатылды (сурет 12). Баймұрат батыр ескерткіші Зайсан қаласының кіре берісінде орналасқан. Батыр бейнесінің авторы мүсінші Н.Қалиев. Ескерткішті орнату Зайсан елінің азаматтарының демеушілігімен жүзеге асқан.

Сурет 12. Зайсан ауданында Баймұрат батыр ескерткіші
(автордың жеке мұрағатынан, 2016 ж)

Сонымен қатар, туған жерге тағзым жобасы аясында Жарма ауданы Ортабұлақ ауылында 2009 жылы Ер Жәнібек батырға мемориалды кешен ашылған. Мүсіншісі Ж.Әлімбаев, сәулетшісі Ш.Өтебаев. Ескерткіштің сыртына 12 босағалы кең қоршау мен биік мұнара орнатылған. Екі бірдей батыр ескерткіші орнатылған Абай ауданының Қарауыл ауылы. Қарауыл ауылында Мамай Жұмағұл батыр мен Тоқтамыс Лақаұлының ескерткіштері орнатылған. Мамай Жұмағұл батыр жоңғар шапқыншылығы кезіндегі белді мүшесі. Мамай Жұмағұл батырдың ескерткіші 2015 жылдың тамыз айында ауылдың жаңа саябағында бой көтерген. Ескерткіш қызыл гранит тастан жасалған биік аппостаментте орнатылған. Батыр аттың үстінде оң қолын жоғары көтеріп шауып бара жатқан қалпын мүсіндеген авторы М.Әбілқасымов. «Ту тіккен Тобықтының қос басшысы» аталып кеткен батыр ескерткіші 2019 жылы Қарауыл ауылында орнатылды. Еңселі ескерткіш «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жүзеге асып, Тоқтамыс батырдың 290 жылдығына орай ашылған.

Қорытынды. Зерттеу нәтижесі Шығыс Қазақстан өңірінің мемлекеттік идеологиялық, мәдени және тарихи нышандық әлеуетінің жарылығын дәлелдейді. Өңірдің әлеуетін «Қазақстанның киелі жерлері», «Туған жер», «Рухани жаңғыру» бағдарламалары, ұжымдық естелікке негізделген халықтың бастамасы, ұрпақтар сабақтастығы куәләндырады.

Далалық зерттеу барысында аймақтың тұрғындарының патриоттық сезімін жоғары екенін байқадық. Жергілікті батырларды мүсін ретінде ғана емес, елдік пен тәуелсіздіктің нышаны, ұлттық бірегейлік ретінде қабылданады.

Шығыс Қазақстан өңірі тек қана батырлар ескерткішімен ғана мақтанып қоймайды, табиғаты да адамды тамсандыратын жер. Зерттеу нысанымыз батырлар болғандықтан осы мақаламызды батырларға арнадық.

Зерттеу барысында батырлар ескерткіштерінің орнатылуының бірнеше себептерін анықтадық. Олар:

- батырларды ескерткіш арқылы насихаттап өскелең ұрпақтың санасына сіңіру;
- 70 жыл бойы Ресей империясының бодандығы кезінде ұмытылған және бұрмаланған қазақ мәдениеті мен тарихын қалпына келтіру;
- егеменді қазақ елінің жаңа мәдениеті мен тарихын жасау;
- халық мұрасын сақтау және дәріптеу;
- мемлекеттік жобалардың жүзеге асуы;
- бүгінгі ұрпақтың бабаларға, өткенге деген құрметі, ұрпақ сабақтастығын нығайту;
- ұлттық сананы жаңғыртып, мәдени танымдық ақпарат беру.

Батырлар ескерткіштерінің орналасу жері орындары әр түрлі. Бірі ауылдың кіре берісінде орналасса, бірі ауылдың орталық саябақтарында орнатылған. Бұның да өзіндік ерекшелігі бар. Ауыл сыртында орналасқан батыр ескерткіші жергілікті халықты сыртқы жаулардан қорғап тұрғандай кейіп танытады. Орталық алаңда, саябақта бой көтерген еңселі айбынды батыр ескерткіші ауылдың сәнін келтіріп қана қоймай, жергілікті халықты рухтандырып жігерлендіреді.

Батырларға арнап ескерткіш орнатудан бөлек Шығыс Қазақстан облысында батырлардың құрметіне бірнеше ауыл атаулары берілген, ол Шыңқожа ауылы, Қабанбай ауылы, Мамай ауылы және Барақ батыр ауылы.

Шығыс Қазақстан аймақтарында жүргізілген далалық зерттеу нәтижесі бойынша батырлар ескерткішінің реестрі жасалды (Кесте 1).

П.Нора айтқандай, естелік орнындары, ескерткіштер өздігінен пайда болмайды, олар сезім арқылы пайда болып өмір сүреді, яғни ол үшін мұрағаттарды құру, мерейтойларды атап өту және мерекелерді атап өту мен қабір тастарын орнату арқылы қалыптасады, бұл ұжымдық естеліктің жиынтығы.

Батырлар ескерткіштеріндегі батырлар бейнесі қаншалықты мифтерде, ертегілерде немесе эпостық жырлардағы бейнеге сәйкес келетіндігі туралы сұрақ келесі зерттеуді қажет етеді.

Батырларды мемориалдау үрдісі жергілікті бірегейлікті қалыптастыратындығы ақиқат. Еліміздің болашағы үшін, өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу үшін өте маңызды үрдіс болап табылады.

Кесте 1. Шығыс Қазақстан аймақтарындағы батырлар ескерткішінің реестрі

№№	Ескерткіш атауы	Орналасқан жері және жылы	Авторлары	Түсініктеме
11	Кабанбай батыр	Семей қаласы 2004	Е. А Көкеев	Атты мүсін биіктігі 3,8 метр, салмағы 3,5 тонна, биіктігі (тағанымен қосқанда) 10 метр.
22	Қабанбай батыр	Өскемен қаласы 2014	Н. Далбай	Атты мүсін биіктігі (тағанымен қосқанда) 13 метрден асады. Ескерткіштің салмағы – 8 тонна.
33	Кабанбай батыр	Мақаншы 2008	Б.Кусаинов	Атты мүсін биіктігі (тағанымен қосқанда) 10 метр. Мүсін қоладан құйылған .Салмағы 3 тонна .
4	Кабанбай батыр	Тарбағатай ауданы Ақсуат ауылы 2012	-	Атты мүсін биіктігі (тағанымен қосқанда) 17,3 метр. Ескерткіш «Менің бабам - Қаракерей Қабанбай» қорының қаражаты есебінен орнатылды. Ескерткіш Қытай Халық Республикасының «Altay Prefecture Ali Trading Co.,Ltd» фирмасында жасалған, фирманың өкілі Гани Курбан.
5	Кабанбай батыру	Үржар 2017	К.Шалабаев	Биіктігі 10 метр гранит тастан қашап жасалған
4 6	Дәулетбай батырға	Тарбағатай ауданы Ақжар ауылында 2015	Т. Сейітов	Ескерткіштің биіктігі 8 метр болып табылады. Гранит тастан ойылған ескерткіштің маңына мәрмәр тасты тақтайшалар қойылып, онда қазақтың тарихына қатысты суреттер мен деректер қашалған.
7 7	Тәуке Жұмықұлы	Тарбағатай ауданы Ақжар ауылы 2019	Б .Карибаев	Атты мүсін. Ескерткіштің биіктігі 4 метр құрғақ цемент пен ұсақ гранит технологиясымен жасалған.
8	Мамай Жұмағұл	Абай ауданы, Қараауыл 2015	М.Әбілқасымов	Атты мүсін. Ескерткіштің биіктігі 4 метр
19	Қаратай Көкжарлыұлы	Қатон қарағай ауданы 2015	Қ.Оразаев, Қ.Ахметов, Ғ.Шаймерденов, Б. Нұралин	Атты мүсін «Мұзтау» қоғамдық қоры» қаражатының есебінен орнатылды. Ескерткіш Қазақ хандығының 550 жылдығына орай орнатылған.
110	Көкжарлы Көкжал Барақ	Күршім ауданы 2015	Р.Тоқтарбек	Атты мүсін қоладан жасалған Ескерткіш өзегінде баспалдақ орналасқан .
111	Көкжарлы Көкжал Барақ	Күршім ауданы Теректі бұлақ ауылы 1992	-	Қоладан құйылған бюст батырдың 290 жылдығына орнатылған

112	Шыңқожа батыр Базарқұлұлы	Аякөз ауданының Шынқожа ауылында 2016	О.Болсамбеков	Атты мүсін қоладан құйылған. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 25 жылдығының қарсаңында ашылған. Ескерткіш Алматы – Өскемен жолы бойында орнатылған.
13	Баймұрат батыр	Зайсан ауданы	Н. Қалиев	биіктігі тұғырымен қоса алғанда 10 метр болатын, салмағы 7 жарым тоннаға жуықтайтын ескерткіші қоладан құйылған,
14	Тоқтамыс батыр	Абай ауданы, Қарауыл ауылы 2019	Н. Қалиев	Атты мүсін қоладан құйылған
15	Ер Жәнібек	Жарма ауданы Ортабұлақ мекенінде 2009	Қ.Сүлейменов Ж.Әлімбаев Ш.Өтепбаев	Мұнаның биіктігі 40, ал қола ескерткіштің биікті - 5 Ескерткіштің екі жағына көк түркінің символы саналатын қос бөрі қойылған. Батыр мүсінінің сыртында 12 босағалы кең қоршау және биік мұнара орнатылған. 12 босағалы қоршау – батырдың руы Керей 12 тармақтан тұрады дегенді білдіреді. Биік мұнара өзегінде баспалдақ орналасқан.

Ермагамбетова К.С.¹, Оразбаева Д.Е.^{2*}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Нур-Султан, Қазақстан

e.kuralai@yandex.kz, orazbaevadana@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1620-5794, 0000-0001-7620-9917

Процесс мемориализации героев в Восточно-Казахстанской области: культурный антропологический анализ

Аннотация. В настоящее время интерес к изучению процесса мемориализации, реализации практик коммеморации среди исследователей антропологов и культурологов с каждым годом растет. А во всех регионах Казахстана динамично развивается процесс активизации вопросов местного наследия, создания местного культа личности, социального и культурного пространства региона, формирования национальной идентичности.

Эта тенденция, с одной стороны, активизируется под влиянием государственных программ, с другой – осуществляется по усмотрению конкретных авторов. «Memory Studies», сформировавшаяся за последние десять лет, позволила научно осмыслить и интерпретировать культурные, исторические, коллективные памяти человечества. Задача общества сохранить образ великих личностей, в том числе героев, занимающих важное место в национальной истории и культуре казахов, передать его будущим поколениям.

Тем не менее, превращение исторического события в мемориал, передача истории через памятник поколениям является одним из направлений государственной мемориальной политики. По словам исследователя стран Центральной Азии Кристофера Риза, «опыт увековечивания травматических событий в истории становления казахского народа через памятники, мемориалы, памятные места связан с переосмыслением истории, то есть нациостроительством» (Rees К. М, 2020: 446). Памятник не ставится для декорации, он прославляет нашу историю. Как сказал М.Хальбвакс, коллективная память проходит непрерывную «ревизию», чтобы соответствовать сегодняшней реальности (М.Хальбвакс, 2007: 146). Поэтому каждое памятное место имеет большое значение для коллектива.

В статье рассматривается опыт коммеморации в Восточно-Казахстанском регионе. Восточно-Казахстанский регион известен своим природным, историческим, культурным и символическим наследием, культурным ландшафтом. В то же время в регионе наряду с реализацией государственных идеологических программ четко прослеживается практика установления мемориалов и памятников, выполнения системных процедур и различных коммемораций с целью закрепления коллективной идентичности. В статье мы рассматриваем процесс мемориализации великих личностей региона, в частности локальных героев. Герой-многогранное понятие. В своем исследовательском направлении мы остановились на героях, прославившихся своим героизмом в период джунгарского нашествия и в период формирования Казахского ханства. Исследование проведено по памятникам Кабанбая, Шынкoжи, Тауке, Ер Даулет, Кожжал и других батырах. Эти герои считаются очень важными фигурами для местных жителей. Указанные герои считаются эмоциональными личностями, формирующими местную культурную идентичность, национальный патриотизм.

Фотографии и информация в статье получены в результате полевых исследований в Восточно-Казахстанском регионе.

Ключевые слова: мемориализация, батыр, памятник, место памяти, культурная память, коллективная память, коммеморация.

Yermagambetova K.S.¹, Orazbayeva D.E.^{2*}

L.N.Gumilov Eurasian National University

Nur-Sultan, Kazakhstan

e.kuralai@yandex.kz, orazbaevadana@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1620-5794, 0000-0001-7620-9917

The process of memorialization of heroes in the East Kazakhstan region: cultural anthropological analysis

Abstract. Nowadays, the interest in the study of the memorialization process, the implementation of commemoration practices among anthropologists and culturologists is annually growing. In all regions of Kazakhstan, the process of activation of local heritage issues, the creation a local personality cult, social and cultural space of the region, and the formation of a national identity is dynamically developing. This tendency, on the one hand, activated under the influence of state programs; on the other hand – carried at the discretion of specific actors. “Memory Studies”, which has been developed over the past ten years, has made it possible to scientifically comprehend and interpret the cultural, historical and collective memories of humanity. The task of the society is to keep the image of great personalities, including heroes, who occupy a significant place in the national history and culture of the Kazakhs, and to pass it on to future generations.

Nevertheless, the transformation of a historical event into a memorial, the transmission of history through a monument to generations is one of the directions of the state memorial policy. According to the researcher of Central Asian countries Cristopher Reese, “the experience of perpetuation traumatic events in the history of Kazakh people development through monuments, memorials, memorable places is associated with a rethinking of history, that is, nation-building” (Rees K. M, 2020: 446). The monument is not put up for decoration, it glorifies our history. As M. Halvaks said, the collective memory is undergoing continuous “revision” to match today’s reality (M. Halvaks, 2007: 146). Therefore, each memorable place is of great importance for the collective.

The article discusses the experience of commemoration in the East Kazakhstan region. The East Kazakhstan region is known for its natural, historical, cultural and symbolic heritage and the cultural landscape. At the same time, in the region, along with the implementation of state ideological programs, the practice of memorials establishments and monuments, the realization of systemic procedures and various commemorations in order to consolidate the collective identity. In the article, we consider the process of great personality’s memorialization of the region, in particular local heroes. Hero is a multilateral concept. In our research direction, we focused on the heroes who became famous for their heroism during the period of the Dzungarian invasion and during the formation of the Kazakh Khanate. The research was carried out on the monuments of Kabanbay, Shynkozhy, Tauke, Er Daulet, Kokzhal and other batyrs. These heroes are considered very important figures for the locals. These heroes are considered as emotional personalities who create the local cultural identity and national patriotism.

Photos and information in the article were got as the result of field research in the East Kazakhstan region.

Keywords: memorialization, bатыр, monument, place of memory, cultural memory, collective memory, commemoration.

Информация об авторах:

Ермагамбетова Куралай Сергабыловна, и.о. доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, PhD. Нур-Султан, Казахстан, E-mail: e.kuralai@yandex.kz, Scopus Author ID: 57218094370, ORCID: 0000-0002-1620-5794

Оразбаева Дана Еркемовна, Докторант 2 курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева по специальности «8D03104 – Культурология». Нур-Султан, Казахстан, E-mail: orazbaevadana@mail.ru ORCID 0000-0001-7620-9917

Әдебиет:

Ассман А. Өткеннің ұзақ көлеңкесі: мемориалдық мәдениет және тарихи саясат/; Борис Хлебниковтың неміс тілінен аудармасы. – Москва: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.

Копосов Н.Е. Қатаң режимнің жадысы: Ресейдегі тарих және саясат. – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 320 с. (рус)

Қабанбай батырды қалай қашағанбыз? – 2017 / URL: <https://alashainasy.kz/culture/kabanbay-batyirdyi-kalay-kashaganbyiz-29086/>

Қазақстанның киелі жер географиясы жобасы – 2018 / URL: <https://ruh.kz/ru/2021/12/10/sakralnaya-geografiya-kazahstana/>

Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепбергел А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева Д.Е., Полтавец К.А. Қазақстандағы тәжірибе және есте сақтау орны. – Астана: ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, 2017. 335 с.

Медеуова К.А. «Қазіргі заманғы ағ мүсіні» // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2007. – №1. – С.47–56.

Нора П. Есте сақтау орындарының мәселелері. Франция–естелік // Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М. / пер. с франц. Д. Хапаевой. СПб.: Изд-во – Санкт-Петербург: 1999. – 328 с.

Паттон Х. Тарих есте сақтау өнері ретінде. / пер. с англ. В. Ю. Быстрова. – СПб, 2003. – 424 с.

Rees K. M. Ұлтты өзгерту: Кеңес Одағының батырларын қазақстандық патриотизм нышандарына айналдыру // Орталық Азияға шолу. 2020. – №39. – Б.445–462. <https://doi.org/10.1080/02634937.2020.1803213>.

Туған жер жобасы – 2018 / URL: <https://ruh.kz/ru/2021/12/10/tugan-zher/>

«Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасын бекіту туралы – 2017. /URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724>

Хальбвакс М. Жадтың әлеуметтік шеңбері. – Москва: 2007, 304 с.

Хальбвакс М. Ұжымдық және тарихи жад // Дербес қоры. – 2005. – №2–3. – С. 8–27.

Литература:

Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / перевод с немецкого. Бориса Хлебникова. – Москва: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с. (рус)

Копосов Н.Е. Память строгого режима: История и политика в России. – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 320 с. (рус)

Қабанбай батырды қалай қашағанбыз? – 2017. / URL: <https://alashainasy.kz/culture/kabanbay-batyirdyi-kalay-kashaganbyiz-29086/> (каз)

Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепбергел А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева Д.Е., Полтавец К.А. Практики и места памяти в Казахстане – Астана: ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, 2017. – 335 с. (рус)

Медеуова К.А. «Конная скульптура современности» // Вестник КазНУ серия политология, философия, культурология, 2007. – №1. – С.47–56. (рус)

Нора П. Проблематика мест памяти. Франция–память// Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж. де, Винок М. / пер. с франц. Д. Хапаевой. СПб: Издательство – Санкт-Петербург: 1999 ун-та, 328 с. (рус)

Об утверждении национального проекта «Национальная духовная модернизация» – 2017 / URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724> (рус)

Проект Сакральная география Казахстана – 2018 /URL: <https://ruh.kz/ru/2021/12/10/sakralnaya-geografiya-kazahstana/> (каз)

Проект Туган жер – 2018 / URL: <https://ruh.kz/ru/2021/12/10/tugan-zher/> (каз)

Паттон Х. История как искусство памяти. / пер. с англ. В.Ю. Быстрова. – СПб, 2003, 424 с. (рус).

Реес К.М. Преобразование нации: превращение героев Советского Союза в символы казахстанского патриотизма // Обзор Центральной Азии. Т.39. – №4. С.445–462. <https://doi.org/10.1080/02634937.2020.1803213> (анг).

Хальбвас М. Социальные рамки памяти. – Москва: 2007, 304 с. (рус)

Хальбвас М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас, 2005. – №2,3. – 8–27 с. (рус)

References:

Assman A. (2014) Dlinnaya ten` proshlogo: Memorial`naya kul`tura i istoricheskaya politika. [The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics]; per. s nem. Borisa Khlebnikova. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 328 p. (in Russ)

Koposov N. E. (2011) Pamyat` strogogo rezhima: Istoriya i politika v Rossii. [Strict Regime Memory: History and Politics in Russia] – Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 320 p. (in Russ)

Kabanbay baty`rды` kalaj kashaganby`z? (2017) [How we create/depict Kabanbai monuments] –/ URL: <https://alashainasy.kz/culture/kabanbay-batyirdyi-kalay-kashaganbyiz-29086/> (in Kaz)

Medeuova K.A., Sandy`baeva U.M., Naurzbaeva Z.Zh., Mel`nikov D.N., Kikimbaev M.Zh., Ramazanova A.Ch., Tlepbergen A.B., Zhetibaev E.Zh., Orazbaeva D.E., Poltavec K.A. (2017) Praktiki i mesta pamyati v Kazakhstana [Practices and places of memory in Kazakhstan]. – Astana: ENU imeni L.N.Gumileva, 335 p. (in Russ)

Medeuova K.A. (2007) «Konnyaya skul`ptura sovremennosti». [Equestrian sculpture of modernity] // Vestnik KazNU seriya politologiya, filosofiya, kul`turologiya, №1. – p.47–56. (in Russ)

Nora P. (1999) Problematika mest pamyati. [The problems of memory locations] Francziya–pamyat` // Nora P., Ozuf M., Pyuimezh Zh. de, Vinok M. / per. s francz. D. Khapaevoj. SPb.: Izd–vo —Sank–Peterburg. un–ta, 328 p. (in Russ)

Ob utverzhdanii naczional`nogo proekta (2017) «Naczional`naya dukhovnaya modernizaczija». [National spiritual modernization] –/ URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000724> (in Russ)

Proekt (2018) Sakral`naya geografiya Kazakhstana. [Sacred geography of Kazakhstan] –/URL: <https://ruh.kz/ru/2021/12/10/sakralnaya-geografiya-kazahstana/> (in Kaz)

Proekt Tugan zher. (2018) [Native place] / URL: <https://ruh.kz/ru/2021/12/10/tugan-zher/> (in Kaz)

Patton Kh. (2003). Istoriya kak iskusstvo pamyati. [History as the Art of Memory] / per. s angl. V. Yu. By`strova. – SPb., – 424 p. (in Russ)

Rees K.M. (2020). Recasting the nation: transforming heroes of the Soviet Union into symbols of Kazakhstani patriotism // Central Asian Survey. – Т.39. – №4. – p. 445–462. <https://doi.org/10.1080/02634937.2020.1803213> (in Eng)

Khal`bvaks M. (2007). Soczial`ny`e ramki pamyati. [The social framework of memory] – Moskva, 304 p. (in Russ)

Khal`bvaks M. (2005) Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat [Collective and historical memory] // Neprikosnovenny`j zapas. № 2–3. – p.8–27. (in Russ)